

Glavni urednik
Zoran Hamović

Uređivački odbor
Boris Begović
Smilja Marjanović Dušanić (*urednica*)
Vojin Nedeljković
Vojislav Pavlović
Aleksandar Palavestra
Danica Popović
Aleksandar Z. Savić

Likovni urednik
Milena Lakićević

© Clio, 2024. Sva prava za izdanje na srpskom jeziku zadržana.
Ova publikacija, u celini ili delovima, ne sme se umnožavati, prešampavati, pohranjivati u memoriju kompjutera ili na bilo koji način prenositi – elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način – niti može na bilo koji način ili bilo kojim sredstvima biti distribuirana bez odobrenja izdavača.

Naslov originala

Wolfgang Schmale

Gesellschaftliche Orientierung

Geschichte der „Aufklärung“ in der globalen Neuzeit (19. bis 21. Jahrhundert).

Historische Mitteilungen – Beiheft 103

Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1st edition 2021, ISBN 978-3-515-13168-1

© Franz Steiner Verlag, Birkenwaldstraße 44, 70191 Stuttgart, Germany

All rights reserved.

No part of this work shall be translated, reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, microfilming, recording, or otherwise, without written permission from the original holder.

Volfgang Šmale

Istorija modernog prosvetiteljstva

Društveni orijentiri u eri
globalizma od 19. do 21. veka

Prevela s nemačkog

Maja Matic

Beograd, 2024

Objavljivanje knjige podržali su:

ZukunftsFonds
der Republik Österreich

universität
wien
Department of History

universität
wien
Faculty of Historical and Cultural Studies

Sadržaj

Napomene.....	7
Predgovor	9
Uvod.....	15
Imenovanje	43
Prakse	67
Intelektualci.....	157
Kritika.....	299
Orijentiri.....	325
Aksijalno doba – kraj	381
Spisak izvora i literature.....	393
Indeks	425
Detaljan sadržaj.....	435

Napomene

Bibliografski opisi u fusnotama su navedeni u skraćenom obliku. Potpuni podaci se mogu naći u spisku izvora i literature. Ako je skraćeni oblik već naveden u tekstu, često je izostajala fusnota, a potpuni podaci se mogu naći u spisku izvora i literature.

Internet adrese duže od jednog reda skraćene su pomoću: <https://tinyurl.com>. Pošto se na taj način gubi informacija o autorima i autorkama tih stranica, njihova imena se dodatno navode u fusnoti, osim ukoliko to ne proizlazi iz sâmog teksta. Sve internet stranice su proverene 30. avgusta 2021. Ovaj datum se stoga odnosi na sve internet stranice citirane u ovoj knjizi, ukoliko nije navedeno drugačije.

Citati na engleskom nisu prevedeni, citati na francuskom ili na drugim jezicima jesu prevedeni. Pritom se izvorni citati mogu naći u odgovarajućoj fusnoti. Kada je reč o primarnim izvorima, važi sledeće: gde god je to bilo moguće, korišćeni su nemački prevodi (primer: Paul Hazard, *Die Krise des europäischen Geistes*). Neka dela pisana na nemačkom prvo su objavljena na engleskom (primer: Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*), a kasnije su prevedena na nemački, katkad i od sâmih autora ili autorki. U ovoj knjizi sam se uvek služio originalnim izdanjima te su citati, kao u slučaju Hane Arent, dati prema engleskom izvorniku.

Posebne formulacije i načini pisanja:

- U istoriografiji se uvrežio termin „Amerike“ kada je istovremeno reč o Severnoj, Srednjoj i Južnoj Americi, jer se „Amerika“ često izjednačava sa Sjedinjenim Američkim Državama.
- Navodnici i isticanje kurzivom termina „prosvetiteljstvo“ ukazuju na to da je reč o diskurzivnoj konstrukciji koja se od devetnaestog veka formira u sklopu dijaloga sa prosvetiteljstvom osamnaestog veka.

Predgovor

Rad na ovoj knjizi dugo me je pratio. Prve ideje sam zabeležio u završnom poglavlju svoje knjige *Osamnaesti vek* iz 2012. godine, koje sam naslovio „Nelagodnost prosvetiteljstva“. Pod „nelagodnošću“ se podrazumeva raznovrsna kritika prosvetiteljstva, u različita vremena, čemu sam pak već tada suprotstavio praktičnu upotrebu prosvetiteljstva u kriznim vremenima, zarad potvrde identiteta, na primer Viktora Klemperera, romaniste kog su progonili nacisti. U narednim godinama je najpre u prvi plan izbio ranije započet naučnoistraživački projekat, istorija raznih liga za zaštitu ljudskih prava, koja je od poznog 19. veka bila tesno povezana sa istorijom slobodnog zidarstva. U toj sferi građanskog društva, prosvetiteljstvo je bilo predmet interesovanja javnosti, i to u kontekstu afere Drajfus (1894–1906), a kao referentna sfera jednim je delom proisteklo iz relevantnosti francuske Deklaracije o ljudskim i građanskim pravima iz 1789. za lige za zaštitu ljudskih prava, ali je njegov ukupni domet bio daleko veći. Za slobodne zidare se zapravo podrazumeva produbljeni odnos prema 18. veku i prema prosvetiteljstvu. Neka zapažanja iz te sfere sam 2019. izložio u časopisu *History: The Journal of the Historical Association*.¹

To je bio konačni impuls koji me je podstakao da proširim skicu započetu 2012, ali je, u celini posmatrano, tema istorije „prosvetiteljstva kao društvenog orijentira“ od 19. veka, s aspekta globalne istorije, daleko obuhvatnija nego što to može da se predoči na osnovu dosadašnjih istraživanja.

Uzimajući u obzir globalnoistorijsku dimenziju prosvetiteljstva od 19. veka, polazim od načelno raznovrsnih ali velikim delom nepovezanih

---

¹ Schmale (2019): Legacy of the Enlightenment.

prethodnih istraživanja. U tom smislu je ohrabrujući i podsticajan bio opširan članak Sebastijana Konrada iz 2012. godine, objavljen u *American Historical Review*: „Enlightenment in Global History: A Historiographical Critique“. Od tada se neprestano objavljuju nove studije.

Osim toga, okidač za ovu knjigu bila je današnja sveprisutnost prosvetiteljstva. U svojoj knjizi *Osamnaesti vek*, u uvodu sam opisao snažno virtuelno prisustvo arhitekture 18. veka u današnjem urbanom i ruralnom pejzažu. Ta arhitektura neretko predstavlja sagrađeno prosvetiteljstvo. Sveprisutnost prosvetiteljstva, naravno, seže mnogo dalje. Kao redovni čitalac *Monda*, navikao sam da se često pominju „les Lumières“ ili konkretni prosvetitelji, na primer Volter. Premda ne toliko često, ovo zapažanje se ponavlja i kod drugih dnevnih listova kao što su *Zidojče cajtung* ili *Frankfurter algemajne cajtung*. Povrh toga, počeo sam da analiziram internet izdanja dnevnih novina, proširio sam korpus istraživanja na Guglove vesti, a za članke na drugim jezicima, kao što su mađarski, turski ili neki drugi jezici, poslužio sam se prevodilačkim mašinama. Globalni karakter prosvetiteljstva se upečatljivo ispoljava svojim prisustvom u dnevnim listovima i nedeljnicima širom sveta. Neke od rezultata predstaviću u poglavlju „Orijentiri“.

Otud su proistekla sledeća pitanja: Zašto se u novinama iz zemalja koje su nekada bile evropske kolonije listom mogu naći afirmativna upućivanja na prosvetitelje? Kakav je odnos između takvog pristupa i kritike prosvetiteljstva u sklopu dekolonizacije mišljenja? Zbog čega je, sasvim očigledno, sve više polemičkih spisa i stručnih publikacija o „drugom prosvetiteljstvu“ ili o „prosvetiteljstvu sada“? Zbog čega se „prosvetiteljstvo“ pojavljuje kao pogled na svet bez alternative?

„Prosvetiteljstvo“ je zanimljivo, kako se pokazalo korak po korak, ne samo zbog svoje istorije nego i zbog svog kasnijeg istorijskog razvitka, što važi čak i za 18. vek. Već u ranom 19. veku usledila je istorizacija prosvetiteljstva: ono postaje predmet istorije književnosti, postaje deo raznih kultura sećanja. Ukratko: postaje nasledstvo oko kojeg se, između ostalog, vode žestoki sporovi. Deo naslednika ne želi da prihvati nasledstvo jer je odatle proisteklo nešto navodno užasno kao što je revolucija, drugima nije baš najjasnije šta bi se to moglo pozitivno naći u tom nasledstvu, dok ostali posmatraju prosvetiteljstvo kao završenu istorijsku epohu koja je imala nekakvog smisla. Postoje i oni koji u tom nasledstvu vide kapital s kojim može dobro da se radi. Ništa nije konačno utvrđeno, sve do današnjeg dana.

Pod „prosvetiteljstvom“ se podrazumevaju sasvim različite stvari. To ne zavisi samo od toga da li je reč o filozofskim, istorijskim, književno-istorijskim ili drugim aspektima. Šta god se pod tim podrazumevalo često

ima nacionalne primese. Potrajaće, katkad sve do druge polovine 20. veka, dok ne dođe do *etabliranja* pojma koji je nama poznat – „*die Aufklärung*“, „*the Enlightenment*“, „*les Lumières*“ i tako dalje u mnogim jezicima. Ovi nazivi se faktički više ne odnose samo na istorijsko prosvetiteljstvo nego i na supstrate koji su odatle proistekli u nacionalnim ili duhovnoistorijskim kao i u političkim kontekstima.

Naravno, ovo je evropska i američka perspektiva i istorija pojma. Ovaj pojam je u 19. veku i u drugim kontekstima – u Osmanskom carstvu, Kini, Japanu i tako dalje – postao relevantan, a posebno i redovno krajem 19. veka i oko 1900. godine. Postavlja se pitanje da li je pravo doba prosvetiteljstva u mnogo većoj meri bio 19. vek kao i „moderna oko 1900. godine“, a u manjoj meri 18. vek. Ako neko postavi to pitanje i traži odgovor na njega, biće upućen na konstantnu naučnu raspravu o globalnom karakteru prosvetiteljstva u 18. veku. Do koje mere je prosvetiteljstvo bilo evropsko-američko, do koje je mere, veoma ili malo, bilo globalno? Ta diskusija ni izdaleka nije završena, umrežavanje sa tradicionalnim istraživanjima o prosvetiteljstvu je zanemarljivo.

Taj istorijat postaje definitivno zbunjujući ako se pogledaju mnogostruki semantički konteksti u kojima „prosvetiteljstvo“ u mnogim jezicima predstavlja ključnu reč. U većini veroispovesti postoji „prosvetiteljstvo“ u smislu „rasvetljavanja“, odnosno „dospevanja do same suštine, do istine“. U istoriji filozofije je poznato filozofsko prosvetiteljstvo u 5. veku pre nove ere; reč „prosvetiteljstvo“ u arapskom, japanskom i kineskom početkom 19. veka nema isto značenje kao i evropsko-američki pojam. Postoji li ipak zajedničko semantičko jezgro poput „raščaravanja sveta“ Maksa Vebera? Fokusiranje na pojmovni par „prosvetiteljstvo“ i „razum“ zaklonilo je pogled na veliku raznolikost, s obzirom na to da se „razum“ i „racionalnost“ često mešaju ili se pak nedovoljno precizno međusobno razlikuju.

Neizbežno je saznanje da nije postojala niti postoji „sasvim određena“ istorija „sasvim određenog“ prosvetiteljstva, ni u 18. veku ni od 1800. do danas. Katkad je posredi naporednost, katkad labava, a katkad gusta isprepletenost.

Kada je o istoriji prosvetiteljstva reč, vlada pluralizam gledišta. U odnosu na pitanje o njegovim počecima uspostavljen je određeni konsenzus koji, međutim, važi samo za Evropu i obe Amerike: sve je počelo sa ranim prosvetiteljstvom – čiji su predstavnici u poslednjoj trećini 17. veka bili: Baruh de Spinoza, Džon Lok, Slavna revolucija, Njutn i Lajbnic – mada ni ono nije usledilo iznenada. Retko kada se postavlja dijagnoza hronološkog završetka: dok glavni autori francuskog prosvetiteljstva već više nisu bili među živima, Imanuel Kant je objavio spise kao što je *Večni mir* (1795) koji

su kasnije doživeli recepciju širom sveta i imali veliki uticaj. A gde zapravo pripadaju braća Humbolt ili kasni Gete? Ili biskup Anri Gregoar? To nije kraj prosvetiteljstva, već njegovo krzanje u prvim dvema decenijama 19. veka, kada već počinje njegova istorizacija.

Kada je reč o njegovom sadržaju, situacija je još manje jasna. Nakon radikalnog materijalističkog i ateističkog prosvetiteljstva susrećemo se – ako se posmatra kroz prizmu pojedinačnih istraživačkih pravaca – sa katoličkim, protestantskim i jevrejskim prosvetiteljstvom, dok vlada neslaganje oko toga da li je postojalo islamsko prosvetiteljstvo. Sporovi se vode i oko pitanja da li je prosvetiteljstvo bilo evropska stvar, te je u skladu sa globalizacijom uspostavljenom već u poznom 18. veku imalo globalna obeležja, ili je, ma kako se postavili prema njegovom evropskom karakteru, bilo globalna pojava u kojoj su učestvovali brojni drugi regioni i kulturni prostori, a ne samo Evropa.

Da li je ideja ljudskih prava bila presudno obeležje prosvetiteljstva ili je ona, štaviše, utemeljila ideju evropske i severnoameričke „civilizacijske supremacije“? Međutim, ova hipoteza funkcioniše samo ukoliko se isključi mogućnost da je prosvetiteljstvo bilo istovremeno evropsko-američki i neevropski fenomen. Dakle: vratimo se u prostor intelektualne rasprave!

Ova tema neće postati nimalo jednostavnija ako se duhovnoistorijska analiza prosvetiteljstva, kojoj se i dalje daje prednost, poveže sa perspektivom prakseološke orijentacije, odnosno ako joj se suprotstavi, kao što je to slučaj u ovoj knjizi.

U ovoj knjizi pokušavam da makar malo približim nekoliko načelno odvojenih diskurzivnih i praktičnih svetova. Imam utisak da su diskusije o veoma poznatim tekstovima kao što su *Nebeski grad* Karla L. Bekera (1932), Horkhajmerova i Adornova *Dijalektika prosvetiteljstva* (1942–1944, štampana posle 1947) ili *Kritika i kriza* Rajnharta Kozeleka (1954, štampana 1959), da navedemo samo tri naslova, već odavno dospele u sobe odjeka. Stoga sam iznova iščitao trideset i šest takvih tekstova od Hegela do Fukoa i Izraela, te ih u ovoj knjizi analiziram u istorijskom kontekstu različitih praktičnih postupaka povezanih sa prosvetiteljstvom tako da doprinose konstrukciji pojma „prosvetiteljstvo“ i dodatno podupiru određene prakse. U te prakse spada i prosvetiteljstvo kao referenca raznih udruženja civilnog društva koja se bave demokratijom i ljudskim pravima. Spomenici prosvetiteljske kulture sećanja 19. i ranog 20. veka predstavljaju praksu koja je trenutno izložena snažnoj kritici i povremenim regresijama. Istraživanja o prosvetiteljstvu retko se i nedovoljno brinu o ovim i drugim političkim praksama, iako se baš tu donose odluke o stvarnoj relevantnosti jednog Rusoa ili Kanta ili Bekarije.

U toku istraživanja za ovu knjigu potvrdila se pretpostavka da je u kriznim vremenima „prosvetiteljstvo“ doživljavalo faze povećane pažnje. Istorija prosvetiteljstva posle prosvetiteljstva načelno se najpre podudara sa takozvanom epohom modernizacije, koja je trajala od industrijalizacije pa sve do druge polovine 20. veka. Istorijsko prosvetiteljstvo je do određenog stepena bilo deo modernizacije i samo po sebi je značilo krizu: starog režima i feudalnog i staleškog društva. Ta se kriza završila revolucijom krajem 18. veka, što nije dovelo do njenog razrešenja. Raznovrsne burne kontrareakcije sve do kraja 19. veka sprečavale su pozitivni opšti javni konsenzus o prosvetiteljstvu. Takav konsenzus nikada nije ni postojao, ali se „prosvetiteljstvo“ nakon afere Drajfus u Francuskoj (1894–1906) razvilo u pozitivan referentni okvir za borbu protiv antisemitizma i antirepublikanizma, odnosno u slučaju proaktivne implementacije demokratije, na primer po završetku oba svetska rata, ili u slučaju očuvanja demokratije u današnjem vremenu.

Pritisak modernizacije izvan Evrope i SAD, bilo da jeste ili da nije povezan sa kolonijalizmom, bio je podsticajan za razna prosvetiteljstva u 19. veku. Reforma i modernizacija u Osmanskom carstvu, koje se nalazilo u fazi dezintegracije, u Kini ili u Japanu ne mogu se svesti na krizu, jer su pre svega sagledavane i iskorišćene sve moguće šanse. To se dogodilo u kontekstu vlastitog prosvetiteljstva, čiji je sastavni deo bilo i suočavanje s autorima evropskog prosvetiteljstva 18. veka, ali ne više od toga. Ovo suočavanje je imalo važnu ulogu u 20. veku, prilikom dekolonizacije, a u novije vreme tokom Arapskog proleća.

Zbog čega bi uopšte trebalo da se bavimo time? Odgovor je prilično jednostavan: u 21. veku „prosvetiteljstvo“ je globalno prisutno, što u dosadašnjoj istoriji, čini se, nikada nije bio slučaj. Pored ostalog, ono je uvek iznova predmet diskusije, kao da od toga zavisi naša budućnost. Prosvetiteljstvo zauzima mesto jednog jedinog globalnog pogleda na svet. Zbog čega je to tako? I kako je do toga došlo?

Narativi o prosvetiteljstvu rasuti po čitavoj zemljinoj kugli, sa svojim katkad labavim, katkad nedostajućim, a katkad gustim unakrsnim vezama čine, tako glasi moja teza, „aksijalno doba“ koje se utapa u „aksijalno doba“. Teorema aksijalnog doba potiče iz 18. veka, a pojam „aksijalno doba“ od Karla Jaspersa (1949). Ovu teoremu je proteklih decenija naročito razmatrao i proširivao Šmuel N. Ajzenštat, a nedavno se na nju osvrnuo Jan Asman, oslanjajući se na Hansa Joasa. Već je Jaspers „provincijalizovao“ Evropu, premda svojoj misaonoj operaciji tada nije nadenuo to ime – to će učiniti Dipeš Čakrabarti (2000). Ta mi se teorema čini pogodnom za dalje promišljanje kako bi se dobio okvir za globalnu istoriju

prosvetiteljstva kao društvenog orijentira počev od 19. veka (videti završno poglavlje „Aksijalno doba“).

Koliko mogu da sagledam, do sada nije napisan pregled sličan onome koji je predočen u ovoj knjizi. Sledstveno tome, za ovu temu ne postoji etablirana struktura koja je mogla da mi posluži kao orijentir i koju sam, tamo gde bi mi se to učinilo neophodnim, mogao da menjam. Isto tako nije se podrazumevalo ni strukturiranje obilja materijala. Da li će ponuđena struktura knjige biti uverljiva, o tome neka odluče čitateljke i čitaoci. Trebalo je definisati ključne tačke, koje bi drugi autori i autorke možda definisali na drugačiji način.

Zahvalan sam glavnom uredniku Zoranu Hamoviću na zainteresovanosti za ovu knjigu i uredništvu edicije Polis. Zahvaljujem Maji Matić na prevodu sa nemačkog na srpski. Posebno sam zahvalan Fondaciji za istraživanje budućnosti Republike Austrije, Fakultetu za istorijske i kulturne studije i Odeljenju za istoriju (oba univerziteta u Beču) na velikodušnoj finansijskoj podršci ovom izdanju moje knjige o globalnoj istoriji prosvetiteljstva posle prosvetiteljstva.

Beč, januar 2024.

Volfgang Šmale

Uvod

Rasvetljavanje prosvetiteljstva

Habermas i Derida su saglasni: koreni pravno-političkog sistema koji zadaje strukturu međunarodnog prava i postojećih multilateralnih institucija nalaze se u filozofskom nasleđu Okcidenta, koje se temelji na prosvetiteljstvu; ono se pak poima kao intelektualni orijentir koji se formirao polazeći od određenog broja ključnih tekstova.

Ovo je napisala Đovana Borradori u svom uvodu za *Filozofiju u doba terorizma* – knjigu koja sadrži dva razgovora sa Jirgenom Habermasom i Žakom Deridom koje je vodila u Njujorku, nekoliko nedelja nakon terorističkih napada 11. septembra 2001. godine.¹ Takva situacija je zahtevala orijentire, i to upravo u odnosu na međunarodne odnose o kojima govori ovaj citat.

Istorija novog veka, počev od epohe revolucije krajem 18. veka, obiluje krizama u kojima su bili potrebni opšti orijentiri. Pojam „ponuda orijentira“, koji koristimo u daljem tekstu, najpre označava neutralni pojam koji upućuje na neku funkciju – ono što jednima služi kao orijentir kod drugih nailazi na osudu, i obrnuto. Nakon revolucija s kraja 18. veka, postojale su brojne ponude orijentira, među kojima su neke bile globalno dostupne: republikanizam, liberalizam, konzervativizam, socijalizam, komunizam, nihilizam, rasizam, antisemitizam, anarhizam; razne religije su postale

---

¹ Borradori (2006): Einleitung. Terrorismus und das Erbe der Aufklärung, str. 19.

osnova dodatne ponude političkih orijentira. U 20. veku njima su se pridružili totalitarizam, fašizam, nacionalsocijalizam, staljinizam, maoizam, levičarski i desničarski ekstremizam, terorizam. Mnoge od ovih ponuda orijentira se, posmatrano iz etičke i demokratske perspektive, uopšte ne mogu svrstati u „ponudu orijentira“, ali su tako shvaćene i korišćene. Čak i najsmrtonosnije među njima su u vremenima svog najvećeg uspona mogle da se oslone na milione pristalica. Tokom poslednjih godina bilo je neizbežno iskustvo da je i na Zapadu Islamska država privlačila hiljade mladih ljudi, često veoma mladih, koji su se stajljali u službu terorizma, što je do tada bilo teško zamislivo.

Demokratija, udružena pre svega s pravnom državom i ljudskim pravima, u novom veku je tek postepeno izbijala u prvi plan. Takođe, današnje opšteprihvaćeno gledište da to udruživanje predstavlja nepatvoreni proizvod prosvetiteljstva učvršćivalo se tek postepeno.

U senci gore pomenutih orijentira, o prosvetiteljstvu se *neprestano* vodila i još se vodi kontroverzna diskusija. Deo objašnjenja proizlazi iz povezanosti nastajanja različitih ponuda orijentira poput liberalizma, republikanizma i socijalizma, a deo iz konstruisanja istorijskog *grand récit*, velike priče, kao i iz potrage za alternativom koja bi mogla da ima pozitivnu istorijsku konotaciju, te bi preko nje stekla legitimitet.

Bilo je i ostalo karakteristično što nikada nije uspostavljen nikakav konsenzus o tome šta predstavlja „*prosvetiteljstvo*“. Pokušaji da se to pitanje razjasni traju sve do danas. Drugim rečima, to su pokušaji rasvetljavanja „*prosvetiteljstva*“. Fenomen o kome je reč se, sledstveno tome, može opisati kao „rasvetljavanje prosvetiteljstva“ koje, međutim, nije svrha sâmom sebi, nego ima određenu funkciju: doprinosi društvenim orijentirima. Čini se da „rasvetljavanje prosvetiteljstva“ do određenog stepena predstavlja merilo koje više ne može da se prenebregne, koje nam dozvoljava da sudimo o društvenim orijentirima i da prema njima oblikujemo određenu praksu. U sklopu toga, „*prosvetiteljstvo*“ sâmoo postaje društveni orijentir.

„*Rasvetljavanje prosvetiteljstva*“ najpre predstavlja podtekst novovekovne istorije. Ovaj podtekst nastaje iz istorijskog prosvetiteljstva, nikada nije apolitičan, ostaje podtekst sve do druge polovine 20. veka, čak je i globalnog karaktera, da bi naposljetku, u poslednjoj deceniji postao glavni tekst, koji sadrži obimnu ponudu orijentira. Većina preostalih ponuda orijentira demantovala je samu sebe, ili je preživela u smislu da može još samo da odbrani svoje postojanje u izdvojenom kontekstu. U njega su integrisane srodne pojave kao što su republikanizam i liberalizam. Isto važi i za demokratski socijalizam. Što je više toga uneto iz „*demokratije*“,

„pravne države“ i „ljudskih prava“ u podtekst rasvetljavanja prosvetiteljstva, to je taj podtekst u većoj meri transformisan u glavni tekst.

Od mnogobrojnih drugih manje ili više nedavno objavljenih knjiga o „prosvetiteljstvu“, „projektu prosvetiteljstva“, „drugom prosvetiteljstvu“, „nasleđu prosvetiteljstva“, „budućnosti prosvetiteljstva“ i tako dalje, ova se knjiga razlikuje po tome što se bavi *procesom* „rasvetljavanja prosvetiteljstva“ kao prakse i njenim smislom (društveni orijentir). Ovaj vid prakse seže izvan onog što je Ralf Darendorf 1963. nazvao „primenjeno prosvetiteljstvo“. Praksa na koju se Darendorf poziva neizostavno će imati bitnu ulogu u ovoj knjizi: kod kojih političkih ili drugih postupaka akterke i akteri slede obrasce nastale u prosvetiteljstvu i posredstvom prosvetiteljstva?

Neću objašnjavati ni Kanta, ni Meri Vulstonkraft niti druge autore i autorke prosvetiteljstva, barem to neće biti svrha po sebi. Niti ću ko zna koji put analizirati klasike od Baruha de Spinoze do opata Sijesa i šta oni imaju da nam kažu o temi demokratije. Poslednja knjiga koja se detaljno bavi time jeste *Toward Democracy* Džemsa T. Klopenberga iz 2016. godine.

„Rasvetljavanje prosvetiteljstva“ je u biti činjenje, praksa. Sledstveno tome, analiziraću praksu, tačnije brojne prakse (poglavlje „Prakse“) koje, osim toga, mogu da budu bitno različite od intelektualnih kontroverzi: dok se tokom dekolonijalizacije mišljenja i dalje diskutuje o tome u kojoj meri je prosvetiteljsko poimanje univerzalizma i kosmopolitizma bilo toksično, već se odavno uspostavio globalni referentni sistem prosvetiteljstva, koji postaje pojmljiv putem različitih medija i, na primer, Vikipedije. Time ću se detaljnije baviti u poglavlju „Orijentiri“. Bilo bi isuviše jednostavno ako bi se globalni referentni sistem naprosto smatrao posledicom „zapadnog“ kulturnog imperijalizma, koji se dovodi u vezu sa „prosvetiteljstvom“ kao svojim ishodištem.

Naravno da je neophodan široko shvaćen pojam prakse. Stoga i „prosvetiteljstvo“ (poglavlje „Imenovanje“) i nastojanje brojnih intelektualaca od 19. do 21. veka i tokom njega da odgovore na pitanje šta je „prosvetiteljstvo“ (poglavlje „Intelektualci“) predstavljaju tipično intelektualno pitanje i ujedno praksu, komunikativnu a neretko i performativnu, ukratko: javnu praksu.

Društveni orijentiri

U citatu Đovane Boradori na početku poglavlja, na prvi pogled reč je o veoma jasnoj karakterizaciji pa čak i definiciji „prosvetiteljstva“, koja pritom kao da potvrđuje globalno rasprostranjeno praktično postupanje sa prosvetiteljstvom. Širom sveta se mnogi ljudi neumorno afirmativno pozivaju na određene prosvetitelje i, ne tako često, prosvetiteljke i na neke od njihovih tekstova. Voljno ili nevoljno, odatle proizilaze „intelektualni orijentiri“. A sve to se promišlja i negativnokritički, s istim ciljem ponude orijentira.

Ma koliko ta karakterizacija prosvetiteljstva „kao intelektualnog orijentira koji se formirao polazeći od određenog broja ključnih tekstova“ bila u skladu s uobičajenim gledištem, te samim tim i sa praksom, ona utoliko prikriva nešto drugo što takođe utiče na praksu i služi kao intelektualni orijentir:

- Ključni tekstovi Spinoze, Loka, Monteskjea, Voltera, Rusoa, Hjuma, Bekarije, Kanta, Vulstonkraft i drugih nastali su u određenom komunikativnom kontekstu u kojem je sažeto znanje iz celog sveta. „Filozofsko nasleđe Okcidenta“ samo je jednim delom okcidentalno, a bez neokcidentalnog udela ne bi bilo ono što jeste.
- Prosvetiteljstvo je oduvek različito ocenjivano, oduvek je uz njega išla i oštra kritika prosvetiteljstva. Glavni pravci kritike su se vremenom menjali. Predmet kritike je pre svega tvrdnja o kauzalnoj vezi između Okcidenta i prosvetiteljstva, bilo zbog toga što prenebrežava nezapadno poreklo velike količine znanja, ili zato što se malo toga preduzima da bi se ispitao globalni karakter prosvetiteljstva tokom njegove istorije, ili zbog toga što se ignorišu negativne posledice prosvetiteljstva u smislu „moderne“ i njene kolonijalne prakse, ili zbog toga što se prenebrežavaju intelektualne tradicije koje ne pripadaju evropsko-severnoameričkoj tradiciji kao da one uopšte ne postoje.

Ukratko: Pogled na prosvetiteljstvo i shvatanje prosvetiteljstva trebalo bi da budu deokcidentalizovani, a uobičajeno izjednačavanje „prosvetiteljstva“ i „Zapada“ ne bi trebalo smatrati dokazanim, nego kao nešto što bi, ukoliko se ispostavi kao nužno, tek trebalo dokazati.

Karakterizacija koja je izvršena prema Habermasu i Deridi, međutim, jednim je delom posve ispravna, ukoliko se naglasak stavi na „obrazovati se“, dakle, na nešto procesualno. „Intelektualni orijentir“ nastaje tek vremenom i stoga se ne sme brkati sa sâmim istorijskim prosvetiteljstvom.

Formulacija „određeni broj ključnih tekstova“ sugerirše korpus kanonskih tekstova. Međutim, da li su oni ikada postojali i postoje li i dalje? Spontano nam pada na pamet Monteksjeov spis *O duhu zakona* (1748) ili Kantova *Kritika čistog uma* (1781), koji su, kao i neki drugi tekstovi, već u vreme objavljivanja postali neka vrsta „ključnog teksta“ i to ostali do dan-danas. Ali ko se uopšte upušta u čitanje tih tekstova? To čini samo manjina. Prepoznatljivost doslovnih naslova tih tekstova obrnuto je proporcionalna njihovom realnom poznavanju. Da li nam spontano padaju na pamet i neki tekstovi neevropskih autora i autorki?

Neke ključne tekstove poznaje veliki broj ljudi jer su, primera radi, Russov *Društveni ugovor* (1762) ili *Večni mir* (1795) Imanuela Kanta veoma pogodni za čitanje i diskusiju u školi, dok bi to s *Kritikom čistog uma* u najboljem slučaju bilo moguće u okviru dobrovoljnog intenzivnog kursa iz filozofije u završnim razredima gimnazije, a najverovatnije ni tada.

Kada je reč o ključnim tekstovima i eventualnom kanonu takvih tekstova, tu svakako postoji i društvena dimenzija, što iziskuje preciznije distinkcije zasnovane na društveno-istorijskim odnosno sociološkim kategorijama. Šta je za koga obavezujuće, ko ima moć da društvu nametne određeni „intelektualni orijentir“? Ko je hteo odnosno uopšte pokušao da to uradi? Kako je taj orijentir izgledao u ovom ili onom vremenu? Povrh toga, svi ovi aspekti su smešteni u određeni kontekst kulturnog prostora.

U krajnjoj liniji, formulacija „intelektualni orijentir“ ispostavlja se kao nedostatna. Čini se da je pogodna za filozofsko mišljenje, u čijem je kontekstu nastala, međutim, njome se donekle prikriva *društveni* kontekst o kojem je reč: „prosvetiteljstvo“ služi kao *društveni* orijentir; u praksi se na taj način upotrebljava, podučava, katkad glorifikuje, neretko simplifikuje, delom kritikuje, a ponekad odbija kao potpuno pogrešan orijentir. Možda je zaista tačno da se proces nazvan „orijentir“ suštinski smatra „intelektualnim procesom“. Međutim, njega evocira prevashodno ona društvena grupa „intelektualaca“ čije je formiranje počelo na samom kraju 19. veka – a u trećoj dekadi 21. veka njeni su najsvetliji trenuci verovatno već prošli. Prosvetiteljstvo kao orijentir imalo je i tada a i danas ima daleko više nijansi nego što ih sugerirše pridev „intelektualno“.

Autor ove knjige nije filozof nego istoričar i stoga, kao radnom terminu, prednost daje obuhvatnom pojmu kao što je „društveni orijentir“. Konačno, reč je o više od dve stotine godina istorije kojoj je, osim toga, svojstvena i globalna dimenzija.

Društveni orijentir je pak nastao i nastaje ne samo, a verovatno čak i u manjoj meri, iz neposrednog iščitavanja i diskusije o jednom kanonu tekstova nego i iz neprekidnog suočavanja sa istorijskim fenomenom

koji se sugestivno (u nemačkom se koristi određeni član, a u srpskom prevodu kurziv – *prim. prev.*) naziva „*prosvetiteljstvo*“ (*die Aufklärung*). „*Prosvetiteljstvo*“ se neprekidno rasvetljava – uz pomoć, podrazumeva se, pretpostavljenih ključnih tekstova prosvetiteljstva. Upornost s kojom se raspravlja o pitanju šta jeste, odnosno šta nije prosvetiteljstvo, od Mendelsova, Kanta i Hegela pa sve do današnjih dana, mora da nas potakne na razmišljanje.

To „rasvetljavanje prosvetiteljstva“ se odvija delom afirmativno, delom negativnokritički, delom kritičko-analitički i do sada nijedan pristup nije odneo pobjedu. Sva tri pristupa doprinose društvenom orijentiru; oni, takoreći, ne mogu jedan bez drugog.

„Rasvetljavanje prosvetiteljstva“, koje proizvodi društveni orijentir, bilo je i dalje je višeslojan, isprepleten i globalan – dakle, ne samo „zapadni“ proces. Nastojao sam da pored drugih prakseoloških perspektiva i globalnoistorijskim aspektima obezbedim što centralnije mesto, međutim, shvatio sam da takav pokušaj ima svoje granice jer je proučavanje prosvetiteljstva još nedovoljno prilagođeno tome. Deokcidentalizacija „prosvetiteljstva“, uprkos brojnim odličnim argumentima, i dalje ostaje samo pokušaj i još nije uspela da se nametne. Kao pokušaj i sama predstavlja deo kontinuiranog „rasvetljavanja prosvetiteljstva“.

Formulacija „rasvetljavanje prosvetiteljstva“ uključuje kritička gledišta o „*prosvetiteljstvu*“ jer ona, baš kao ni afirmativni stavovi, ne žele da pruže ništa manje od društvenog orijentira. Kritička gledišta se uprkos tome manje odnose na takozvane „protivprosvetitelje“ ili na „antiprosvetiteljstvo“. Maks Horkhajmer i Teodor V. Adorno, autori verovatno najpoznatijeg kritičkog spisa o prosvetiteljstvu, nastalog još za vreme Drugog svetskog rata – „Dijalektika prosvetiteljstva“ – nisu bili „protivprosvetitelji“ i nisu se bavili „protivprosvetiteljstvom“, već su sebe shvatali kao prosvetitelje, kao filozofe koji žele da ispune svoju dužnost uspostavljanja jednog intelektualnog orijentira tako što će pokušati da ogole *intelektualne* promašaje, a sâmmim tim, u skladu sa vlastitim pogledima, i kauzalno povezane katastrofalne *praktične* greške u razvoju prosvetiteljstva.²

U ovoj knjizi se neću detaljnije baviti zloupotrebom imena i vrednosti prosvetiteljstva u fašizmu odnosno nacionalsocijalizmu niti, uopšteno, u miljeima današnje ekstremne desnice jer je i tada i sada reč o propagandnoj zloupotrebi, a ne o društvenoj orijentaciji prosvetiteljstva. Međutim, tamo gde to nije moguće izbeći, ukazaće se i na to.

² „Prosvetiteljstvo“ i „protivprosvetiteljstvo“ se nadeopahalno analiziraju u: Schmidt, prir. (1989): *Aufklärung und Gegenklärung*.

Sve u svemu, u ovoj trećoj deceniji 21. veka može se steći utisak da je od nekadašnjih sukobljavanja oko, po mogućstvu, vodećeg globalnog društvenog orijentira preostalo samo „rasvetljavanje prosvetiteljstva“. U nedostatku suštinske konkurencije, „*prosvetiteljstvo*“ sve više postaje pogled na svet.

Međutim, sve ono što se i dalje nudi kao alternativa – od „neliberalne demokratije“ pa sve do „kineskog modela“ – tek je nešto više od mini-jaturnog ogrtača koji jedva prekriva žudnju za ispoljavanjem moći bez konkurencije i bez opozicije. Predstavnici ovih lažnih alternativa potiskuju svaku kritiku, oni se ne izlažu kritici. Njeno uporište, koje je u međuvremenu postalo možda i njeno jedino uporište, nalazi se u „rasvetljavanju prosvetiteljstva“. Suštinski sadržaji, vrednosti, perspektive budućnosti (mogu da) se izvlače samo još iz „rasvetljavanja prosvetiteljstva“, jer se ono u poslednjih 250 godina ispostavilo kao neiscrpan izvor spora oko pogleda na svet iz kojeg se razvija orijentir.

Knjiga i njena poglavlja

U 21. veku „prosvetiteljstvo“ je sveprisutno. Ono progovara iz brojnih ustava i deklaracija prava, potrebno je samo otvoriti novine i nedugo potom potraga će biti uspešna: u kulturi pozorišni komadi i opere iz doba prosvetiteljstva i dalje zauzimaju prva mesta; imena „najvažnijih“ prosvetitelja i prosvetiteljki uče se u školama; na Vikipediji su Volter, Kant i drugi, barem sudeći po statistikama o broju pristupa njihovim stranicama, daleko iznad savremenih intelektualaca 21. veka; broj ulica, trgova i škola nazvanih po prosvetiteljima i prosvetiteljicama nepregledan je, njihovi spomenici su svuda – i tako dalje!

Sve to se ne odnosi samo na Evropu i Severnu Ameriku, mnogo toga je već odavno globalnog karaktera. Širom sveta postoji više od deset hiljada naučnika i naučnica koji proučavaju prosvetiteljstvo ili neke od njegovih aspekata odnosno njegove autore i autorke, impresivan je broj autora i autorki koji na Vikipediji učestvuju u pisanju članaka o prosvetiteljima ili prosvetiteljicama, tekstovi iz perioda prosvetiteljstva se uvek nanovo i uredno štampaju, a kanon se neprestano proširuje novim dostupnim tekstovima.

Značaj prosvetiteljstva, međutim, postaje još očigledniji na osnovu kritike kojoj je ono oduvek bilo izloženo – a to znači od njegovog vremena,

od 18. veka: pripisuje mu se da je bilo materijalističko, ateističko, demokratsko (što je tada u većoj meri imalo pogrdno značenje) i još mnogo toga, odgovorno za svekoliko revolucionarno zlo, za dehrisijanizaciju, za sekularizaciju, za sve što je rušilo stari poredak sazdan od crkvenog i političkog apsolutizma. Kasnije se prosvetiteljstvo smatralo odgovornim i za totalitarizam u 20. veku, za sirovu snagu moderne, a danas se smatra centralnim instrumentom kolonijalne vlasti i razornog evropskog centrizma, pripisuje mu se nagodba sa robovlasništvom, stvaranje osnova rasizma i eliminacija ženskih prava. Blaži kritičari u prosvetiteljstvu vide funkciju građanskog društva, koje je od druge polovine 18. veka postajalo sve dominantnije, čime je obezbeđena vlast kapitala a svet uređen prema potrebama kapitalizma.

Nasuprot tome, javni i popularni imidž prosvetiteljstva izuzetno je pozitivan. Većina ljudi u njemu vidi temelje demokratije, ljudskih prava i pravne države kao i slobode i sloboda. Prosvetitelji i prosvetiteljke su se suprotstavljali brojnim oblicima tlačenja, pri čemu su se neretko izlagali ličnim rizicima. Dospevali su u zatvor, proganjani su ili su sâmi odlazili u izgnanstvo, tekstovi su im zabranjivani i stavljeni na crnu listu, neke knjige spaljivane nakon sudskih presuda, kao sredstvo napada na prosvetitelj(k)e korišćena je publicistika, neki su, poput Olimpije de Guž, pogubljeni. Slava koja je usledila nikome od njih nije pripala rođenjem, malo ih je poticalo iz imućnih porodica, već su napredovali zbog svojih dostignuća, živeći od svog intelekta. Neki su doživeli neuspeh obavljajući životne dužnosti poput vaspitavanja dece, drugima je život bio ispunjen seksualnim slobodama ili su živeli dvostruki život, a bilo je i onih koji su voleli dobro da pojedju i popiju, čime su uništavali svoje zdravlje. Svega toga ima i u 21. veku.

A usred svega toga, usred radikalne kritike i emotivne kao i sadržinske identifikacije, nalazi se nauka koja mora da se pridržava načela objektivnosti. Kritika prosvetiteljstva se hrani naukom, baš kao i popularna verzija prosvetiteljstva. Međutim, obe se služe jednom kasnijom konstrukcijom nazvanom „prosvetiteljstvo“, dok se istorijsko prosvetiteljstvo u sklopu izdiferenciranih istraživanja sve manje čini pogodnim za *grand récit*, veliku priču, bilo negativnokritičku ili afirmativnu. Nakon epohe prosvetiteljstva, od „prosvetiteljstva“, tokom izuzetno dugotrajnog procesa konstruisanja, nastaje „*prosvetiteljstvo*“, koje je različitim društvenim miljeima pružalo orijentir među pogledima na svet.

Ova knjiga analizira ove kompleksne odnose izbliza i iz pet različitih perspektiva. „Društveni orijentir“ ne ishodi samo iz iščitavanja „ključnih tekstova prosvetiteljstva“ koje je motivisano saznajnim interesima već i iz konteksta realizacije raznih drugih praksi. Čitanje, naravno, jeste praksa,

postoje različite prakse čitanja, ali se ta praksa ne nalazi uvek u prvom planu. Ako se prosvetiteljima i prosvetiteljicama podigne spomenik, onda tome, bez ikakve sumnje, prethodi praksa čitanja, ali put do stvarnog podizanja spomenika uključuje i druge prakse i postupke. Spomenik, u krajnjoj liniji, uključuje i druga čula i omogućuje brojne individualne asocijacije. Isto važi i ako se krene obrnutim putem rušenja spomenika.

Prvo poglavlje se bavi imenovanjem. Naziv „prosvetiteljstvo“ kao i njegovi ekvivalenti u nemačkom i drugim jezicima pojavio se već u 18. veku, kvalitet vlastitog imena koji je danas svojstven „*prosvetiteljstvu*“ nastajao je, međutim, postepeno. Reč je o kolektivnom performativnom govornom činu koji je tek nakon Drugog svetskog rata ušao u svoju najintenzivniju fazu.

Poglavlje „Imenovanje“ počinje ponovnim iščitavanjem dvaju verovatno najpoznatijih pokušaja definisanja prosvetiteljstva, a to su odgovori Mozesa Mendelsoana i Imanuela Kanta iz 1784. godine na pitanje postavljeno u *Berlinskom mesečniku* (*Berlinische Monatsschrift*) o tome šta znači prosvetiteljstvo. Nakon toga se razmatra imenovanje koje je, naglašavamo, svoj zenit dostiglo nakon Drugog svetskog rata.

Naredno poglavlje „Prakse“ se prakseološki bavi istorijom prosvetiteljstva u Evropi kao i u drugim regionima sveta (obe Amerike, Indija, Afrika, Osmansko carstvo u „dugom 18. veku“ (oko 1680–1820), što je, po opštem uverenju, zapravo bila epoha prosvetiteljstva, kao i u 19. i 20. veku. Nakon „veka prosvetiteljstva“ usledilo je praktično bavljenje nasledem prosvetiteljstva. Nastala je spomenička kultura, u Francuskoj je tokom afere Drajfus (1894–1906) prosvetiteljstvo postalo referenca u borbi protiv podrivanja pravne države, protiv antisemitizma i desničarskog ekstremizma. U arapsko-islamskom prostoru bavićemo se epohom *nahda*, a osvrnućemo se i na Kinu, Japan i druge regione. Praktično postupanje sa nasledem prosvetiteljstva biće predmet razmatranja ovog poglavlja, najpre do sredine 20. veka, uključujući debate tokom pripreme Opšte deklaracije o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija (1948) i, primera radi, indijskog ustava iz 1950. Pod praktično postupanje potpada i „prosvetiteljstvo kao dodatna potvrda identiteta“ tokom Drugog svetskog rata i u posleratnom periodu, a postojala je i veza između evropskih integracija i postupanja sa nasledem prosvetiteljstva. Tu se, naravno, ne završava praktično postupanje s ovim nasledem, međutim, predstojeće digitalno doba donelo je sa sobom novu globalnost, koja će biti predmet analize u poglavlju „Orijentiri“.

Poglavlje „Prakse“ nastoji da prenese svest o raznolikosti aktera i akterki koji su, iz prakseološke perspektive, doprineli tome da „*prosvetiteljstvo*“

preuzme funkciju društvenog orijentira u Evropi, u obe Amerike, u arapskom odnosno islamskom prostoru, koji obuhvata i delove Afrike, kao i u nekim delovima Azije.

Sledeće poglavlje nosi naslov „Intelektualci“. Uspostavljanje pojma „prosvetiteljstvo“ u raznim jezicima odvijalo se pretežno u naučnoj sferi, koja je, naravno, sastavni deo terminologije i praksi, kao što i naučnici i naučnice pripadaju akterima koji su društveni orijentir izvodili iz prosvetiteljstva. To, ipak, nisu činili svi, naučna sfera je pogodna za proučavanje podeljenih mišljenja, njihove raznolikosti, njihove kontroverznosti. Ta sfera pokriva širok spektar publikacija, ona se ne ograničava ni na univerzitetsku niti na bilo kakvu drugu institucionalizovanu nauku i naučna istraživanja i nipošto se ne obraća isključivo nauci kao publici. Kao transnacionalno odnosno internacionalno umrežena društvena grupa, ona je otvorena prema „intelektualcima“, kojima pripada završna reč ovog poglavlja. Tu spadaju i naučne odnosno stručne publikacije opšteg tipa, a posebno naučnopopularne publikacije, koje su često veoma uticajne i mogu imati povratni efekat na nauku. Nauka, u izvesnom smislu, prvo konstruiše „prosvetiteljstvo“, jer ne uspostavlja samo ovaj pojam, koji poseduje kvalitet vlastitog imena, nego i saopštava, takoreći između korica knjige, šta predstavlja „prosvetiteljstvo“ u pogledu sadržaja. Ta elementarna istraživanja deo su svega onoga što dovodi do formiranja prosvetiteljstva kao društvenog orijentira.

Debatu oko sadržaja prosvetiteljstva u 19. veku pratim počevši od Hegela i Žermen de Stal i njihovog pozicioniranja u odnosu na „prosvetiteljstvo“. Konstrukciju o „prosvetiteljstvu“ su forsirali pre svega francuski i nemački istraživači – „nasleđeno neprijateljstvo“ između ove dve države odnosno nacije pri tome je imalo ulogu pokretačke snage.

Posle Hegela i Žermen de Stal, hronološkim redosledom biće predstavljeni: Gizo, Kuzen, Vilmen, Tokvil, Hetner, Ten, Roken, Vindelband, Trelč, Diltaj, Forlender kao i Hefding, danski filozof koji je u ono vreme bio veoma čitan. U 20. veku se detaljnije razmatraju: Hiben, Kasirer, Joel, Fon Brokdorf, Horkhajmer (1930), Gruthojzen,* Azar, K. L. Beker, Kozelek, Palmer, Koban, Habermas, Gej, Fuko i Izrael. Kriterijumi pri izboru imena bili su njihova recepcija i uticaj.

Proširivanje ovog spiska drugim autorima ili autorkama i njihovim spisima pokazuje da je reč o uticajnim, katkad i epohalnim i široko usvojenim tekstovima o prosvetiteljstvu koji su, svaki na svoj način, pokušali

---

* Bernhard Groethuysen – Bernhard Gruthojzen, kasnije Bernard Groethuisen – Bernard Grothojzen. – *Prim. prev.*

da daju odgovor na staro pitanje šta je prosvetiteljstvo. Ovaj izbor ne znači da su neki drugi važni prilozi istraživanju manje vredni, već samo treba da pomogne u skiciranju bitnih linija naučne konstrukcije nazvane „prosvetiteljstvo“. Ovaj deo knjige bi, uprkos tome što se temelji na strogoj selekciji, trebalo da bude do sada najobuhvatniji pokušaj te vrste.³

Poglavlje „Kritika“ se bavi fundamentalnom kritikom prosvetiteljstva u 20. veku. Kritike je bilo već i u 19. veku, ona se razmatra u poglavlju „Intelektualci“, zajedno sa analizom naučnih pozicija. U poglavlju o kritici pre svega je reč o pretpostavljenim kauzalnim vezama između totalitarizma u 20. veku i prosvetiteljstva. S tim u vezi, *Dijalektika prosvetiteljstva* Maksa Horkhajmera i Teodora V. Adorna zauzima centralno mesto, ali će i drugi tekstovi biti predmet analize.

Kritika se, osim toga, ispoljavala i u vidu rušenja spomenika. To se, primera radi, dogodilo u Parizu pod nemačkom okupacijom u Drugom svetskom ratu, kao što se dogodilo i 2020. godine. U sadašnjem vremenu je najčešće reč o novom kritičkom pogledu na prosvetiteljstvo u sklopu neizbežnog poziva na dekolonizaciju mišljenja. Autori poput Emanuela Čukvudija Ezea i Dipeša Čakrabartija uneli su u diskusiju nove poglede na prosvetiteljstvo. Kritičari i kritičarke, naravno, takođe spadaju u aktere i akterke prosvetiteljstva kao društvenog orijentira, pri čemu njihov metod nije afirmativan nego negativnokritički.

Poglavlje „Orijentiri“ razmatra današnji globalitet (pretežno u 21. veku) prosvetiteljstva i komunikacione kanale odnosno opšte medije kao njihove nosioce. Bavimo se, između ostalog, Vikipedijom i velikim brojem članaka o prosvetiteljima i prosvetiteljicama objavljenim na njoj, uticajem prosvetiteljstva na dnevne listove širom sveta kao i na aktuelnu literaturu koja delom pripada tipu polemičkog spisa, a delom tipu stručne knjige. Neki od popularnih naslova su na primer *Drugo prosvetiteljstvo*, *Prosvetiteljstvo sada!* i slično, i tu je stapanje prosvetiteljstva, demokratije, pravne države i ljudskih prava pronašlo svoje mesto.

Prosvetiteljstvo se nadalje ne posmatra nužno sa globalnoistorijskog aspekta – makar to bilo zbog preobilja materijala. Nastojim da postupam dosledno kroz celu knjigu i sledstveno tome, zaključno, u poglavlju „Aksijalno doba“ postavljam pitanje u kojoj meri bi za razumevanje prosvetiteljstva moglo da bude korisno ako bi se ono posmatralo kao „aksijalno doba“. Ovo se nadovezuje na pojam koji je skovao Karl Jaspers, ali još više na razmatranje tog pojma od Šmuela N. Ajzenštata pa sve do najnovijih

---

³ Videti razne skice: Roche/Ferrone (1999): *Historiographie des Lumières*. Hunt/Jacob (2003): *Enlightenment Studies*. Ferrone (2015): *The Enlightenment*.

tekstova Hansa Joasa i Jana Asmana. Da li sve to može da bude produktivno u odnosu na prosvetiteljstvo? Da li se ono može izvući iz još jednako dominantnog evropsko-severnoameričkog načina posmatranja i umetnuti u globalnu perspektivu?

Proučavanje prosvetiteljstva kroz vreme

Ko god piše knjigu o *prosvetiteljstvu*, suočava se sa nužnošću da definiše *prosvetiteljstvo*, jer je to glavna tema koja se ovde razmatra. U skladu s tim je i veliki broj ponuđenih definicija. Svaka definicija *prosvetiteljstva*, ma koliko nastojali da obezbedimo naučnu objektivnost, deo je procesa konstrukcije tokom kojeg je uopšte nastao fenomen zvani *prosvetiteljstvo*. Od toga nipošto ne smeju da budu izuzeta naučna istraživanja.

Prosvetiteljstvo je od 19. veka predmet istraživanja, ali se inventar tema koje su deo toga stalno proširuje. Ta istraživanja su se, naročito posle Prvog svetskog rata, u sve većoj meri odvijala u vidu međunarodne mreže. Na Međunarodnom kongresu istoričara u Oslu 1928. godine osniva se, što navodimo kao primer začetka međunarodne institucionalne podloge, međunarodna radna grupa za istraživanje *despotisme éclairé*, „prosvećenog apsolutizma“, koja je do 1937. godine objavljivala istraživačke i radne izveštaje. Nakon Drugog svetskog rata ponovo su nastavili svoju aktivnost.⁴

Na sličan način je nastala teorema o „atlantskoj revoluciji“ međunarodne saradnje. Istorija ljudskih prava, koja je naravno mnogo starija od prosvetiteljstva, ali je za prosvetiteljstvo nesporno značila presudnu fazu razvitka, oko 1900. godine bila je predmet nemačko-francuskih kontroverzi, na primer između Georga Jelineka i Emila Butmija, ali je ta kontroverza bila deo istraživanja na međunarodnom nivou.⁵

Uprkos davnašnjim korenima naučnih istraživanja o 18. veku i prosvetiteljstvu odnosno, danas, o prosvetiteljstvima, institucionalna podloga pretežno potiče iz perioda posle 1945, a najvećim delom čak iz poslednjih

---

⁴ L'Héritier (1928): Le rôle historique du despotisme éclairé; L'Héritier (1933): Rapport. Hartung/Mousnier (1955): Quelques problèmes concernant la monarchie absolue.

⁵ O istoriji tih istraživanja, videti Schmale (1997): Archäologie der Grund- und Menschenrechte in der Frühen Neuzeit, Poglavlje 1.

decenija. Broj istraživačkih centara koji se bave prosvetiteljstvom sve je veći. Globalno raste broj istraživača i istraživačica prosvetiteljstva, diskusije u javnosti su pod uticajem naučnopopularne i stručne literature. Proučavanje prosvetiteljstva danas nije posebno polje društvenonaučnih istraživanja, već predstavlja interdisciplinarni masovni fenomen koji, kao što ćemo videti u četvrtom delu o globalitetu prosvetiteljstva, duboko zadire u pojedina društva posredstvom medija i Vikipedije. Proučavanje prosvetiteljstva i komunikacija o tome postali su društvena praksa.

Podjednako dalekovido i uticajno ispostavilo se delovanje naučnika Teodora Bestermana, koji je 1904. godine rođen u poljskom gradu Lođu, ali je pretežno živeo u Engleskoj i Švajcarskoj. Godine 1953. je počeo sa priređivanjem celokupne Volterove prepiske i pokušao je da obezbedi institucionalnu podršku za svoj priređivački poduhvat. Odatle je, pored ostalog, proistekla Fondacija Volter (*Voltaire Foundation*) u Oksfordu, koja postoji i dan-danas. Tokom kongresa o prosvetiteljstvu u Švajcarskoj 1963. godine došlo je do prvog podsticaja za osnivanje ISECS-a – Međunarodnog društva za proučavanje osamnaestog veka (*International Society for Eighteenth-Century Studies*). John Šlobah je jednom prilikom opisao sa kojom namerom je to društvo osnovano:

Osnivanje Međunarodnog društva sasvim izvesno treba posmatrati u istorijskom kontekstu ponovnog otkrivanja prosvetiteljskih ideja tokom šezdesetih godina. Pozivanje na zajedničku tradiciju ljudskih prava, zahtev za slobodom ali i za jednakošću i socijalnom pravdom predstavljao je za istraživače, koji su se u tom periodu organizovali na međunarodnom planu, deklarativnu osnovu za njihov rad i naučnu komunikaciju sa drugima. Hronološki paralelizam osnivanja Društva i politizacije univerziteta tokom šezdesetosmaškog pokreta sigurno nije nimalo slučajan.⁶

Danas praktično svako od preko trideset pridruženih društava sa svih kontinenata izdaje svoj časopis o 18. veku, od kojih se sve veći broj objavljuje digitalno i u otvorenom pristupu. Osim toga, pokrenute su i odgovarajuće edicije i, na primer, nagrade za najbolje doktorske disertacije.⁷ Takođe, postoje časopisi i edicije o 18. veku, odnosno o prosvetiteljstvu koje nisu vezane za globalno krovno udruženje ISECS; oni ne zavise od njega, a takođe obogaćuju ovo polje naučnog istraživanja.

---

⁶ Schlobach (1995): Zur Geschichte und den Aufgaben der *Internationalen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts*, str. 206 i dalje.

⁷ Up. različite informativne rubrike na veb-stranici ISECS-a: <https://tinyurl.com/33924vev>.

Članstvo u ISECS-u bilo je dostupno i naučnicima i naučnicama iz socijalističkih zemalja istočne Evrope, međutim, pre 1989. godine samo je u Mađarskoj (1971) neko društvo moglo da ostvari punopravno članstvo. ISECS je podsticao uzajamnu naučnu komunikaciju i mimo granica gvozdene zavese. Sličan je bio rad ISCHE – Međunarodne stalne konferencije za istoriju obrazovanja (*International Standing Conference for the History of Education*), koja je 1986. na kongresu u Parizu osnovala radnu grupu za prosvetiteljstvo i obrazovanje (*International Standing Working Group on Education and Enlightenment*), u kojoj su takođe bile prilično zastupljene istočnoevropske zemlje i koja se naredne godine, 1987, drugi put sastala u Pečuju (Mađarska).⁸ Umrežavanje naučnika i naučnica sa Istoka i Zapada je Nenu L. Dodu i meni u drugoj polovini osamdesetih godina dvadesetog veka omogućilo da priredimo priručnik o evropskoj istoriji škole u prosvetiteljstvu, u kojem smo istočnoj polovini Evrope posvetili jednaku pažnju kao i zapadnoj polovini, obuhvativši i skandinavske zemlje i Jug Evrope.⁹ Svako poglavlje o pojedinačnim zemljama ima identičnu strukturu. Za čitavu Evropu je, između ostalog, prvi put prikazana istorija školskog obrazovanja za devojčice i istorija učiteljica. Najveći deo ovog priručnika nastao je pre otvaranja granica 1989. godine.

Proučavanje prosvetiteljstva je bilo prilično kompatibilno sa socijalizmom, s obzirom na njegove korene u prosvetiteljstvu. „Materijalizam“ i „ateizam“ su nudili izvanredne teme na koje su mogla da se nadovežu brojna i raznovrsna istraživanja o prosvetiteljstvu, na primer u Nemačkoj Demokratskoj Republici. Zasnovali su ih Verner Krause i brojni drugi naučnici i naučnice, o čemu se, kao i o promenama 1989/1990. vodila diskusija u okviru „istraživačkog dana“ (15. april 2019) u Interdisciplinarnom centru za proučavanje evropskog prosvetiteljstva, osnovanom poslednje godine postojanja NDR. Ovaj istraživački dan je dokumentovan u nevelikom zborniku koji je priredio Danijel Fulda.¹⁰

⁸ Veb-sajt ISCHE: <https://www.ische.org/>. Ova radna grupa izgleda da više ne postoji. Materijali sa prva tri sastanka radne grupe – 1986. (Parma), 1987. (Pečuj) i 1989. (Oslo) – objavljeni su kao „siva literatura“. Hager/Jedan, prir. (1986): *The Notion of Enlightenment*. Jedan/Hager, prir. (1987): *Educational Thinkers of the Enlightenment*. Kach/Jedan/Hager, prir. (1989): *Enlightenment & Education*. Izdavač kasnijih tomova je Verlag Dr. Dieter Winkler, Bochum.

⁹ Schmale/Dodde, prir. (1991): *Revolution des Wissens? Europa und seine Schulen im Zeitalter der Aufklärung*.

¹⁰ Fulda, prir. (2021): *Revolution trifft Aufklärungsforschung*. U njemu v. naročito: Goldenbaum (2021): *Die Aufklärungsforschung der DDR aus heutiger Sicht*; Fulda

Zemlje Istočnog bloka su iskoristile mogućnost istorijskog povezivanja nacionalne svesti sa „progresivnim“ idejama pojedinačnog prosvetiteljstva. Pošto je na Zapadu jedan deo istraživanja o prosvetiteljstvu nakon Horkhajmerove i Adornove *Dijalektike prosvetiteljstva* (1942–1944/1947) bio povezan sa kritičkim društvenoistorijskim pristupima, koji su pak mogli da budu spona čak i sa izrazito marksističkim pristupima, blokovske granice nisu bile toliko velika prepreka za međunarodne naučne diskusije kao u drugim područjima istraživanja.

U narednim decenijama proučavanje prosvetiteljstva i 18. vek dobijali su sve više prostora unutar globalnog sistema nauke. Ovo tematsko područje imalo je veliku težinu. Čini se da institucionalizacija i struktura tih istraživanja podupiru zaključke, koji će nešto kasnije biti detaljnije objašnjeni, o tome da je nakon Drugog svetskog rata poraslo interesovanje društva za prosvetiteljstvo.

Sve do druge polovine 20. veka, a i kasnije, prevladavalo je evrocentrično tumačenje prosvetiteljstva. U okviru tog evrocentrizma težište se najpre nalazilo na englesko-škotsko-irskom, francuskom i nemačkom prosvetiteljstvu, zatim je usledilo značajno sužavanje u okviru zapadnoevropskog prosvetiteljstva, to jest francuskog i engleskog odnosno škotskog. Već su italijansko i nemačko prosvetiteljstvo dobijali manje pažnje, s izuzetkom Imanuela Kanta. Radikalni prosvetitelji poput francuskih materijalista (baron Holbah, Helvecijus i drugi) ili Spinoza kao predstavnik ranog prosvetiteljstva bili su manje zapaženi od Montesjkjea, Voltera ili Rusoa.

Središte pažnje je korak po korak (ponovo) postajalo sve šire.¹¹ U španskim i portugalskim kolonijama i na iberijskom poluostrvu¹² od sedamdesetih godina poraslo je interesovanje za prosvetiteljstvo. Franko Venturi (1914–1994), koji je bio član Rezistence, italijanskog pokreta otpora, lansirao je prosvetiteljstvo u Italiji u središte pažnje petotomnikom objavljenim između 1969. i 1990.¹³

(2021): Aufklärung (sforschung) im Sozialismus; Thoma (2021): Wende im Osten – Wende im Westen?

¹¹ Umesto mnogih drugih dela, navešćemo kao pregled: Kontler (2006): What is the (Historians’) Enlightenment Today? Withers (2007): Placing the Enlightenment. V. i: Lilti (2019): L’héritage des Lumières, Einleitung.

¹² Krauss (1973): Die Aufklärung in Spanien, Portugal und Lateinamerika. Paquette, prir. (2009): Enlightened Reform in Southern Europe and its Atlantic Colonies. Sažeto poglavlje kod: Reinhard (2016): Die Unterwerfung der Welt, Poglavlje XI.1: „Aufklärung und Reform im iberischen Amerika“, str. 553–565. Tomasu Frešlu (Beč) se zahvaljujem na podatku o jednom starijem delu: Whitaker (1942): Latin America and the Enlightenment.

¹³ Venturi (1969–1990): Settecento riformatore.